

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.131

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2025.1>

С. Г. Кельбя

orcid.org/0000-0002-1817-8160

кандидатка юридичних наук, доцентка,

деканеса юридичного факультету

Буковинського університету

ПРИНЦИП ПРАВОВЛАДДЯ В ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 1789 РОКУ

Постановка проблеми. У результаті революційних подій в ряді європейських країнах була встановлена республіканська форма правління, проголошені основні права людини і громадянина, утворилася багатопартійна система, сформувалася демократична держава, заснована на принципах верховенства права. Однією з таких країн була Франція, де під час Великої французької революції XVIII століття зародилася ідея демократичної держави. Передумовою революції були глибинні протиріччя між третім станом і правлячими привілейованими верствами – дворянством і духовенством. В суспільстві панувало невдоволення системою нерівності між людьми та класовими привілеями, які мали дворянство і духовенство. Вони були звільнені від сплати основних податків і могли обіймати найважливіші посади в адміністрації, судах та армії. Для пошуку виходу з цієї складної ситуації король Людовик XVI прийняв рішення скликати Національні збори, які невдовзі перетворилися на Національні установчі збори, оскільки його члени домовилися підготувати для королівства конституцію. Перед учасниками зборів постало завдання напрацювати й закріпити в конституції головні принципи, основним чином для французьких громадян і французької нації. Першим актом, спрямованим на визначення цих принципів, стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята Зборами 26 серпня 1789 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика неодноразово ставала об'єктом наукових зацікавлень великої кількості відомих учених, серед яких: С. Головатий, О. Зінченко, О. Козинець, К. Красовський, Т. Любенна, Т. Матвеева, В. Пророченко, В. Стрілець, А. Черкесова та інші. Разом з тим науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Мета дослідження. Метою цієї статті є дослідження принципу правовладдя в Декларації прав людини і громадянина 1789 року.

Виклад основного матеріалу. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

є надзвичайно важливою спробою відображення природних прав людини у юридичних документах. Документ став взірцем для наслідування, а його роль у суспільстві позначилась прикладом, коли природні права виступають як ключовий елемент та зобов'язання для держави [6, с. 208–209]. Авторам Документа в чіткій, лаконічній і логічно послідовній формі вдалося викласти основні положення досягнень передової політичної думки того часу.

Зазначимо, що Декларація створювалася в період, коли французький революційний табір був тісно об'єднаний в рамках єдиної боротьби із абсолютистським режимом. Відповідно, Декларація була витримана в дусі об'єднуючого національного маніфесту, а її принципи загальної свободи, рівності та братерства виявилися близькими за своїм змістом фактично всім соціальним верствам, які були здатні до революційної ініціативи [8, с. 15]. За задумкою укладачів, вона мала представляти собою зведення загальновизнаних прав і свобод, сформульованих в урочистій формі від імені представників французького народу, що прагнуть до створення нового суспільного ладу. За змістовою наповненістю Декларація була урочистою прокламацією переліку природних прав людини, які належать людині від народження і вважаються невід'ємними і священними [4, с. 18].

В Преамбулі до Декларації доволі детально визначалося, що за умов абсолютної монархії постала реальна необхідність напрацювання нових принципів організації суспільного життя, які б дозволили встановити нові відносини між людиною і державою та відхилити принципи, що складали основу старого режиму. Саме тому представники французького народу, керуючись припущенням, що єдиними чинниками нещастя народу та деградації державної влади є необізнаність, зневага чи порушення прав людини, постановили викласти в офіційній декларації природні, невід'ємні та священні права людини. Водночас її повсякчасна присутність постійно мала нагадувати всім членам суспільної організації про їхні права та обов'язки. Всі дії законодавчої та виконавчої влади могли

бути в будь-який момент порівняні з цілями кожної політичної інституції, щоб вимоги громадян, які засновувалися на простих і незаперечних положеннях, завжди були спрямовані на утвердження конституції та загального благополуччя [2].

Аналізуючи текст Преамбули Декларації можемо простежити основний принцип документа: ідея вищості природних прав людини над будь-якими соціальними інститутами та результатами їх діяльності. Природні права людини визнавались невід'ємними та священними; вони являли собою прості та незаперечні підвалини, які завжди повинні лежати в основі створення та функціонування конституції, тобто технічної підтримки досягнення цілей будь-якого політичного інституту, як держави, так і кожного з її керівних органів. Природні права людини виступають в якості важливого критерію перевірки відповідності дій влади зазначеній меті, а відтак усі рішення та документи влади повинні підпорядковуватися даним принципам. Вони надають людським потребам такого змісту, що без задоволення цих потреб не можна досягти загальнолюдського благополуччя. Саме ідея верховенства природних прав є основою порядку, що повинен існувати в суспільстві, навіть в рамках позитивного права [1, с. 473].

Визнаючи і проголошуючи права людини та громадянина Національні збори заклали їх в основу Документа. Так, стаття 1 Декларації передбачала: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі» [2]. У статті 2 Документа зазначено: «Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і спротив пригнобленню» [2]. Як можна побачити, у Декларації доволі виразно сформульовано ідею верховенства проголошених природних і невід'ємних прав людини над конституційним ладом в цілому, так як будь-яке політичне об'єднання підпорядковане єдиній меті: збереженню таких прав.

Потрібно відзначити, що Декларація торкнулася також і питань національного суверенітету [3, с. 119]. Важливою у цьому контексті є стаття 3 документа, згідно з якою «Увесь суверенітет належить нації. Жодна установа, жодна особа не може здійснювати владу, яка не виходить явно від нації» [2]. Декларований в документі принцип національного суверенітету розглядається як одне з основних положень політичної програми революції 1789 року. Його реалізація забезпечила повалення потужної абсолютної монархії і позначила початок національно-визвольної революції в сучасному світі. Ідея нації, національної єдності та національного суверенітету була серед вирішальних чинників перемоги над деспотизмом абсолютної

монархії [8, с. 15]. За своїм змістом це була ідея, в основі якої було прагнення визволити весь французький народ від свавілля абсолютної влади, що, в свою чергу, розуміло визволення кожної людини як члена нації.

Проголошення національного суверенітету ґрунтувалося на досить поширеному і одностайному серед французької еліти розумінні природи і сутності суверенної політичної влади. Цей консенсус пов'язує з природою і суттю абсолютизму, який, як вважається, дав французькій нації її свободу [4, с. 20]. Саме такі важливі аспекти відображені в статті 4 Декларації: «Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами. Ці обмеження можуть бути визначені тільки законом» [2].

Детально аналізуючи Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. сучасний вчений С. Головатий відзначив, що «турбота про забезпечення суспільного порядку на основі свободи, але – в рамках закону, за оцінкою зарубіжних авторів, стала одним із тих принципових моментів, які надають низці положень Декларації «відверто легіцентричного» характеру. Тут як ніде можна бачити поєднання двох чинників: занепокоєності з приводу можливості суспільного безладдя та побоювання можливого деспотизму влади. Занепокоєність з приводу можливості суспільного безладдя обумовлювала потребу в тому, щоб права були визначені законом. Побоювання можливого деспотизму влади вимагало, щоб права за лишилися вільними від утисків з боку всякої особистої влади, що – мовою Декларації – означало можливість обмеження лише на підставі закону. З урахуванням сказаного висловлено думку, що завдяки цьому «лише» закон міг бути встановлений саме на виконання ролі стримувача потенційно можливих безладдя і деспотизму, бо «свобода» визначалася як «можливість робити все, що не шкодить іншому»; а щоб відповідати цій вимозі («не шкодити іншому») – її «межі» мали бути «визначені лише законом» [1, с. 475–476].

Стаття 5 Декларації закріплювала, що «Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом» [2]. Характерно, що положення зазначеної статті мали на меті розмежувати особливі інтереси особи та суспільний інтерес. З одного боку, вони забороняли обмеження людської свободи законами, що ґрунтуються на інтересах, відмінних від суспільних інтересів, і забороняли примушувати людину робити те, чого не вимагає сам закон, а з іншого боку, вказували, що людина вільна робити все, що не заборонено законом.

Зазначимо, що в Декларації національний суверенітет мав реалізовуватися через ідею загальної волі [8, с. 15]. Сама ж ідея загальної волі була втілена в положеннях статті 6 Декларації, яка, зокрема, гласить: «Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні. Він має бути однаковим для усіх, захищає він чи карає. Усі громадяни рівні перед ним і тому мають у рівній мірі доступ до всіх посад, місць і занять, відповідно до їх здібностей і без будь-яких розрізень, крім тих, що обумовлені їхніми чеснотами і талантами» [2].

Автори Декларації усвідомлювали, що безпека може бути гарантована тільки тоді, коли буде забезпечена недоторканність особи. Саме тому значну увагу приділяли створенню нових програмних принципів у галузі кримінального права, судоустрою та судочинства, заснованих на принципах законності. Серед них недоторканність особи, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом, відповідність покарання злочину тощо.

Показовими у цьому плані є норми викладені у статтях 7, 8, 9. Важливий акцент здійснювався на гарантії справедливого судового розгляду та презумпції невинуватості [9, с. 345]. Зокрема стаття 7 Декларації передбачала, що «Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або ув'язнений інакше, як у випадках, визначених законом, і у встановленому ним порядку. Той, хто домагається, віддає, виконує або примушує виконувати свавільні накази, підлягає покаранню, але кожен громадянин, викликаний або затриманий відповідно до закону, мусить негайно коритися: він робить себе винним, якщо чинить опір» [2]. У статті 8 йшлося: «Закон встановлює лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого і оприлюдненого до скоєння злочину, і правомірно застосованого» [2]. Водночас статтею 9 визначалося, що «Кожна людина є невинуватою, доки її не визнано винною, тому у разі необхідності затримання, будь-яка надмірна суворість при його здійсненні повинна каратися жорстокими репресіями зі сторони закону» [2].

Ще 1787 року Людовик XVI видав королівський указ щодо тих, хто не сповідував католицьку віру, згідно з яким протестантам не дозволялося займатися судовою або державною діяльністю, а також вчителювати. Французький абсолютизм, тлумачачи поняття свободи вираження думок і переконань разом з поняттям свободи релігії, всебічно контролював усі засоби вираження думок і переконань, включаючи релігію, застосовуючи суворі покарання за будь-який прояв «єресі» [1, с. 478]. У Декларації ж у статтях 10 і 11 було закріплено такі положення: «Ніхто не може переслідуватися за свої

погляди, навіть релігійні, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом» [2]. Водночас було підкреслено, що «Вільне вираження думок і поглядів є одне з найбільш дорогоцінних прав людини: тому кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкуватись, але відповідати за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом» [2].

Відзначимо, що гарантуючи право особи вільно висловлювати свої думки та переконання, Декларація все ж залишала за законом право визначати, що належить до категорії громадського порядку, та регулювати його захист. Використовуючи таке формулювання в документі, французькі революціонери сподівалися, що їхнє законодавство буде справедливим, ніж законодавство влади, яку вони щойно повалили. Декларація також відображала ідею теорії природного стану і природного права, згідно з якою люди, переходячи в соціальний стан, об'єднуються з метою створення спільної соціальної сили, єдиною метою якої є збереження природних прав людини, і ніяких інших цілей [1, с. 478]. У статті 12 Документа зазначалося, що «Права людини і громадянина мають гарантуватися спільною силою: тому ця сила встановлюється в інтересах усіх, а не в інтересах тих, кому вона довірена» [2]. Наступною, 13 статтею передбачалося, що «Для підтримки спільної сили і на адміністративні витрати є необхідним загальний внесок. Він повинен бути рівномірно розподілений між усіма громадянами пропорційно до їхніх статків» [2].

Враховуючи те, що тогочасне французьке суспільство зазнавало несправедливого оподаткування зі сторони центральної влади, Національні збори розцінювали цей факт як результат зловживання королівською владою над правами власності. У підсумку було вирішено запровадити підходи, що вимагали згоди народу з податкових питань. Це передбачало досить детальний опис принципів контролю народу за обґрунтованістю, доцільністю та справедливістю запропонованого оподаткування і, відповідно, за характером витрат. Унормувати дане питання мала стаття 14 Декларації, яка передбачала: «Усі громадяни мають право переконатися самостійно або через своїх представників у необхідності загального внеску, задля добровільної згоди, щоб слідувати за використанням і визначати суму, підстави, порядок і тривалість сплат» [2]. Водночас статтею 15 Документа регламентувалося, що «Суспільство має право вимагати, аби кожен представник влади звітував про свою управлінську діяльність» [2].

У статті 16 Декларації підкреслювалось верховенство тих прав, які є природними і невід'ємними стосовно всього конституційного ладу [5, с. 168], який у свою чергу, повинен визначати характер відносин між різними гілками влади, але з обов'яз-

ковою умовою їх розмежування. У Документі зокрема йдеться: «Суспільство, у якому не забезпечуються гарантії прав та відсутній поділ влади, не має конституції» [2].

Вчений С. Головатий з цього приводу зазначає: «Поділ влади» і «забезпечення гарантії прав» – це ті два чинники, які складають основу конституційного порядку, але через положення статті 2 (яка говорить, що єдиною «метою» «політичного об'єднання» має бути «збереження» прав) ці два чинники опиняються не на одному рівні: «забезпечення збереження прав» займає становище, яке є вищим від самої конституції. Окрім цього, в редакції статті 16 стосовно елементу «поділу влади» вбачається «наявність компромісу». Існує думка, що, запроваджуючи принцип поділу влади, Декларація не містила конкретики, оскільки «в контексті політичної мови 1789 року» фраза «поділ влади» допускала «два цілком відмінні одне від одного тлумачення»: в рамках «вчення про справедливість» її можна було розуміти як застосування системи «стримувань і противаг» англо-американського зразка; а в рамках «вчення про загальну волю» на її основі можна було вибудувати – відповідно до теорії Руссо – відокремлення законодавчої влади від виконавчої, де законодавча влада виступає формальним вираженням загальної волі за допомогою суверенного органу народу, а виконавча – є застосуванням цієї волі до конкретних осіб чи справ у рамках діяльності державного правління; отже, мова, якою було викладено статтю 16, могла застосовуватися для «задовільного тлумачення» обох – відмінних між собою і «фундаментально протилежних за змістом» – концепцій поділу влади» [1, с. 480].

В умовах абсолютного деспотизму спостерігалось відносно слабке гарантування прав власності. З самого початку Французької революції «священність» приватної власності та необхідність її надійного захисту були тими питаннями, щодо яких існував міцний консенсус і не було жодних розбіжностей [7]. Таке ставлення до власності було втілено в положеннях статті 17 Декларації, де зазначалось: «Оскільки власність є недоторканною і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування» [2].

Висновки. Правовладдя є наскрізною ідеєю Декларації прав людини і громадянина, котра на офіційному рівні проголосила рівність людей перед законом, суверенітет нації, виняткове право народу створювати закони, відповідальність і підзвітність чиновників, принцип поділу влади, рівномірне оподаткування громадян зважаючи на майновий стан та священність і недоторканність приватної власності. В основі Декларації прав людини і гро-

мадянина лежить концепція рівності і свободи, яка від народження належить кожному. Вона відображає ідеї природного права, яке в той час стало дієвим знаряддям боротьби всіх пригнічених класів проти феодального укладу.

Література

1. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К.: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
2. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html> (дата звернення 12.09.2025).
3. Зінченко О. В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку ХХІ ст. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2014. № 2. С. 117–125.
4. Козинець О. Г. Закріплення прав людини у Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. Цивілізаційна роль прав людини в упорядкуванні соціальних відносин: зб. матеріалів наук.-практ. семінару. Чернівці: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2007. С. 14–21.
5. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 165–169.
6. Красовський К. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2018. № 4. С. 206–213.
7. Любенна Т. К., Стрілець В. В. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. як ідеологічна підвалина утвердження демократичного правового режиму у Франції. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3643/1/Ljubenna.pdf> (дата звернення 12.09.2025).
8. Матвеева Т. О. Французька революція 1789–1794 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 14–17.
9. Черкесова А. С. Історичні та теоретичні аспекти становлення та розвитку інституту гарантій прав та свобод людини в кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 344–347.

Анотація

Кельба С. Г. Принцип правовладдя в Декларації прав людини і громадянина 1789 року. – Стаття.

Зазначається, що Декларація прав людини і громадянина 1789 року є важливим документом у сфері правовладдя, який у формі національного маніфесту проголосив природні права людини як невід'ємні та священні, і які належать кожній людині від народження. Аналізується преамбула Декларації, у якій підкреслювалась необхідність розробки нових принципів організації суспільного життя в умовах абсолютної монархії, що стало відповіддю на потребу встановлення нових відносин між людиною і державою, відкидаючи основи старого режиму. Наголошується, що Національні збори визнали основними причинами нещастя народу та деградації державної влади необізнаність, зневагу та порушення прав людини. З огляду на це вони вирішили офіційно унормувати природні, невід'ємні та священні права людини, а дії законодавчої та виконавчої влади піддавати перевірці задля того, щоб вимоги громадян, засновані на простих і

незаперечних положеннях, сприяли утвердженню конституції та загальному благополуччю. Простежується ключовий принцип Декларації, що передбачав вищість природних прав людини над соціальними інститутами та їх діяльністю. Ці права визнавалися невід'ємними та священними, слугуючи основою для створення та функціонування конституції. Вони визначалися як критерій для оцінки дій влади, що повинні відповідати цим принципам. Зауважується, що всі рішення та документи держави мали підпорядковуватися ідеї природних прав, оскільки їх реалізація була необхідною для досягнення загальнолюдського благополуччя. Наводяться норми Декларації про те, що всі люди народжуються вільними і рівними у правах, а суспільні відмінності можуть бути виправдані лише загальною користю. Це підкреслює основний принцип рівності та свободи, який проголошувався фундаментом для подальшого розвитку суспільства. Наголошується на ідеї верховенства природних і невід'ємних прав людини над конституційним ладом, що свідчить про пріоритетність прав людини в політичному житті. У зв'язку з цим розглядається мету кожного політичного об'єднання, яка пов'язується із збереженням прав людини, серед яких виокремлюються свобода, власність, безпека та право на спротив пригнобленню. Відзначається, що в Декларації чітко простежується ідея конституційної держави.

Ключові слова: влада, Декларація прав людини і громадянина 1789 року, права людини, право, правовладдя, суверенітет.

Summary

Kelbia S. H. The principle of the rule of law in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789. – Article.

It is noted that the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789 is an important document in the field of law, the document, in the form of a national manifesto, proclaimed natural human rights as inalienable and sacred, belonging to every person from birth. The preamble to the Declaration is analyzed, which emphasized

the need to develop new principles for organizing social life under absolute monarchy, which was a response to the need to establish new relations between the individual and the state, rejecting the foundations of the old regime. It is emphasized that the National Assembly recognized ignorance, neglect, and human rights violations as the main causes of the people's misfortune and the degradation of state power. In view of this, they decided to officially regulate the natural, inalienable, and sacred rights of man, and to subject the actions of the legislative and executive powers to scrutiny so that the demands of citizens, based on simple and indisputable provisions, would contribute to the establishment of the constitution and general well-being. The key principle of the Declaration, which provided for the supremacy of natural human rights over social institutions and their activities, can be traced. These rights were recognized as inalienable and sacred, serving as the basis for the creation and functioning of the constitution. They were defined as a criterion for evaluating the actions of the authorities, which must comply with these principles. It is noted that all decisions and documents of the state had to be subordinate to the idea of natural rights, since their implementation was necessary to achieve universal human well-being. The Declaration states that all people are born free and equal in rights, and that social differences can only be justified by the common good. This emphasizes the fundamental principle of equality and freedom, which was proclaimed as the foundation for the further development of society. The idea of the supremacy of natural and inalienable human rights over the constitutional order is emphasized, which indicates the priority of human rights in political life. In this regard, the purpose of every political association is considered, which is linked to the preservation of human rights, among which freedom, property, security, and the right to resist oppression are highlighted. It is noted that the idea of a constitutional state is clearly traced in the Declaration.

Key words: power, Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, human rights, law, rule of law, sovereignty.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 31.10.2025

Дата публікації: 27.11.2025